

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Μανόλης Κούμας

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

1945-1981

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Μανόλης Κούμας

**Η ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΑΝΑΤΟΛΙΚΟ
ΖΗΤΗΜΑ 1945-1981**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Διεύθυνση σειράς: Κωνσταντίνα Μπότσοιου

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ 1945-1981

Συγγραφέας: Μανόλης Κούμας

Επιμέλεια: Εύα Καλεύρα

Φωτογραφία εξωφύλλου: © Three Lions / Hulton Archive / Getty Images
/ Ideal Image

© 2026, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., Μανόλης Κούμας

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πρώτη έκδοση: Ιούλιος 2026

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

www.epbooks.gr

Καποδιστρίου 9, 144 52 Μεταμόρφωση Αττικής

τηλ.: 210 2816134, e-mail: info@epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

ISBN 978-618-232-409-7

στον πατέρα και στη μητέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	13
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ.....	14
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η Μέση Ανατολή έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	23
I. Η «Μέση Ανατολή»: οριοθετήσεις και εννοιολογήσεις.....	23
II. Οι απαρχές του μεσανατολικού ζητήματος: από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	29
III. Η επαναχάραξη του χάρτη της Μέσης Ανατολής 1918-1945.....	37
IV. Η Ελλάδα και η Μέση Ανατολή πριν το 1945.....	43

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Στις απαρχές της ελληνικής μεσανατολικής πολιτικής: η Ελλάδα και το παλαιστινιακό ζήτημα 1947-1949.....	53
I. Το Ψήφισμα 181 και ο πρώτος αραβοϊσραηλινός πόλεμος.....	55
II. Η Ελλάδα έναντι του παλαιστινιακού ζητήματος.....	60
III. Παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής στάσης έναντι του Παλαιστινιακού.....	64
IV. Ο Παναγιώτης Πιπινέλης και το Συμβούλιο Πολιτικών Υποθέσεων: μια πρώιμη προσπάθεια χάραξης μακροπρόθεσμης στρατηγικής για τη Μέση Ανατολή;.....	78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Διλήμματα και αδιέξοδα: η Ελλάδα και οι κρίσεις στη Μέση Ανατολή 1949-1954.....	90
I. Ο «εξ ανατολών» κίνδυνος: η σοβιετική διείσδυση στη Μέση Ανατολή και ο ρόλος των Ελληνορθόδοξων Πατριαρχείων των Ιεροσολύμων και της Αντιόχειας.....	94

II. Το καθεστώς των Ιεροσολύμων και η στάση της Ελλάδας	103
III. Η βρετανοαιγυπτιακή διένεξη και η στάση της Ελλάδας....	116
IV. Η στάση της Ελλάδας έναντι του μαροκινού και του τυνησιακού ζητήματος.....	122
V. Η εξέλιξη των σχέσεων της Ελλάδας με το Ισραήλ.....	127

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Στη δίνη του Κυπριακού 1954-1956.....	135
I. Η πρώτη ελληνική προσφυγή στον ΟΗΕ για το Κυπριακό	136
II. Η βρετανική πολιτική στη Μέση Ανατολή και στην Κύπρο	141
III. Αναζητώντας «αντίβαρο» στο Σύμφωνο της Βαγδάτης: η Ελλάδα και η οικονομική διάσκεψη της Βηρυτού.....	145
IV. Η «συζήτηση» για την ελληνική στρατηγική στη Μέση Ανατολή.....	156

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Το «άνοιγμα» των Καραμανλή - Αβέρωφ στον αραβικό κόσμο 1956-1959.....	176
I. Η Ελλάδα και η κρίση του Σουέζ.....	177
II. Η ένταξη της Ελλάδας στο Δόγμα Αϊζενχάουερ.....	190
III. Η σύσφιξη των σχέσεων με την Αίγυπτο και τη Συρία και η στρατηγική «περικυκλώσεως» της Τουρκίας.....	199
IV. Η πορεία προς την ανεξαρτησία της Κύπρου και η δικαίωση της ελληνικής στρατηγικής στη Μέση Ανατολή	205

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Τα όρια της φιλοαραβικής πολιτικής 1959-1967.....	213
I. Η Ελλάδα και το αλγερινό ζήτημα.....	214
II. Ο Νάσερ και το τέλος του ελληνισμού της Αιγύπτου.....	220
III. Οι σχέσεις της Ελλάδας με το Ισραήλ.....	224
IV. 1965-1967: Η ελληνική μεσανατολική πολιτική σε αδιέξοδο;	233

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ελληνική μεσανατολική πολιτική τα χρόνια της δικτατορίας 1967-1974: προς μια πιο ισορροπημένη σχέση με το Ισραήλ;... 238

- I. Ο ρόλος του Υπουργείου Εξωτερικών στη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής στη Μέση Ανατολή κατά τη διάρκεια της δικτατορίας..... 240
- II. Ο πόλεμος των Έξι Ημερών και η στάση της Ελλάδας..... 246
- III. Επανεξετάζοντας τις σχέσεις με το Ισραήλ..... 254
- IV. Η Ελλάδα και ο πόλεμος του Γιομ Κιπούρ..... 276
- V. Οι σχέσεις της Ελλάδας με τη Λιβύη..... 284

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η επάνοδος σε φιλοαραβική τροχιά 1974-1981..... 293

- I. Το δεύτερο «άνοιγμα» του Καραμανλή στον αραβικό κόσμο..... 295
- II. Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και το ερώτημα της ευθυγράμμισης της ελληνικής μεσανατολικής πολιτικής... 305
- III. Οι συμφωνίες του Καμπ-Ντέιβιντ και η στάση της Ελλάδας..... 310
- IV. Κυβέρνηση Γεωργίου Ράλλη 1980-1981: μια χαμένη ευκαιρία για την αποκατάσταση των ελληνοϊσραηλινών σχέσεων;..... 315

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ελληνική μεσανατολική πολιτική: μια αποτίμηση..... 323

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- I. Δημοσίευτες πηγές..... 339
- II. Δημοσιευμένες πηγές..... 340
- III. Ενδεικτική βιβλιογραφία..... 341

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ..... 346

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το παρόν βιβλίο αποτελεί τον καταληκτικό σταθμό μιας μακράς ενασχόλησής μου με την ελληνική πολιτική στη Μέση Ανατολή κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Στην προσπάθεια αυτή σημαντική υπήρξε η συνδρομή πολλών ανθρώπων, προς τους οποίους θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου. Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους διευκόλυναν την πρόσβασή μου στα ιστορικά αρχεία, πρωτίστως τον προϊστάμενο του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών Γιώργο Πολυδωράκη και τον υπεύθυνο του ιστορικού αρχείου του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής» Γιάννη Χάλκο. Ιδιαίτερα γόνιμες υπήρξαν οι συζητήσεις που έγιναν το ακαδημαϊκό έτος 2024-2025 με τους φοιτητές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στο πλαίσιο του μαθήματος «Η Ελλάδα και η Μέση Ανατολή». Θα ήθελα ακόμα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πειραιώς και διευθύντρια της παρούσας σειράς Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου για τις παρατηρήσεις και τα σχόλια που έκανε επί του κειμένου, καθώς και την κυρία Εύα Καλεύρα για την άρτια φιλολογική επιμέλεια. Οφείλω, τέλος, να εκφράσω και πάλι τις ευχαριστίες μου προς τον εκδότη Γιάννη Παπαδόπουλο που συμπεριέλαβε και την παρούσα μελέτη μου στη σειρά «Σύγχρονη Ιστορία» των Εκδόσεων Παπαδόπουλος. Είναι αυτονόητο ότι για τις όποιες αδυναμίες ή παραλείψεις ευθύνομαι αποκλειστικά ο ίδιος.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ

ΑΑΠ	Αρχείο Αθανάσιου Πολίτη
ΑΒΑ	Αρχείο Βασιλικών Ανακτόρων
ΑΕΑ	Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα
ΑΚΚ	Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΔΙΑΥΕ	Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΟΚΑ	Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών
ΕΟΤ	Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
ΕΠΕΚ	Ενιαία Προοδευτική Ένωσις Κέντρον
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις
ΕΣΣΔ	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΗΑΔ	Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών
ΚΥΠ	Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΛΔΚ	Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας
ΝΔ	Νέα Δημοκρατία
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΟΑΠ	Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης
ΟΕΟΣ	Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
CIA	Central Intelligence Agency
ECOSOC	Economic and Social Council of the United Nations

FCO	Foreign and Commonwealth Office
FLN	Front de Libération Nationale
FO	Foreign Office
FRUS	Foreign Relations of the United States
NARA	National Archives and Records Administration
UNCCP	United Nations Conciliation Commission for Palestine
UNEF	United Nations Emergency Force
UNSCOB	United Nations Special Committee on the Balkans
UNSCOP	United Nations Special Committee on Palestine

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις 21 Μαΐου 1990, έναν μήνα μετά την επικράτηση της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) στις εκλογές, η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη με υπουργό Εξωτερικών τον Αντώνη Σαμαρά προχώρησε στην *de jure* αναγνώριση του Ισραήλ, διευθετώντας μια εκκρεμότητα τεσσάρων δεκαετιών, κατά τη διάρκεια των οποίων η Ελλάδα αναγνώριζε μόνο *de facto* το ισραηλινό κράτος.¹ Η πρωτοβουλία αυτή υπήρξε το πρώτο αλλά αναγκαίο βήμα για την αποκατάσταση, την προσέγγιση και τελικά την εδραίωση στενών σχέσεων ανάμεσα στα δύο μεσογειακά κράτη. Τριάντα πέντε χρόνια αργότερα, χάρη στις σύντονες ενέργειες των ελληνικών κυβερνήσεων, η στρατηγική σύμπλευση των δύο κρατών θεωρείται βασικός πυλώνας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής ασφαλείας της χώρας.

Τα πράγματα ήταν διαφορετικά κατά τη διάρκεια της ψυχροπολεμικής περιόδου. Από το 1947, όταν συζητήθηκε στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) η προοπτική ίδρυσης ενός εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη, έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι σχέσεις της Ελλάδας με το Ισραήλ ήταν τεταμένες. Δεν θα πρέπει, λοιπόν, να προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι το 1987 ένας από τους σημαντικότερους μελετητές των ελληνοϊσραηλινών σχέσεων επεσήμανε ότι οι δύο χώρες «χωρίς ουσιαστικούς λόγους σύγκρουσης, και με πολλά κοινά συμφέροντα, φαίνεται πως κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι καμία ωφέλεια δεν θα προέκυπτε από μια συντονισμένη προσπάθεια βελτίωσης των σχέσεών τους».²

1. *Η Καθημερινή*, 22 Μαΐου 1990.

2. Amikam Nachmani, *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the East Mediterranean*, Λονδίνο, Frank Cass, 1987, σ. 306.

Το διάστημα αυτό, εκ διαμέτρου αντίστροφα εξελίχθηκαν οι σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τα αραβικά κράτη. Η δήλωση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, τον Φεβρουάριο του 1977, σύμφωνα με την οποία η φιλία προς τους Άραβες είχε καταστεί «πάγιο δόγμα» της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής,³ δεν συνιστούσε ρητορικό σχήμα, υπαγορευμένο από τακτικισμούς της τότε συγκυρίας, αλλά αποστροφή που συμπύκνωνε με ακρίβεια την πολιτική των Αθηνών στη Μέση Ανατολή κατά την ψυχροπολεμική εποχή.

Το διάστημα αυτό, από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970, η Μέση Ανατολή βίωσε τρεις μείζονες διεργασίες. Πρώτον, έως το 1962 ολοκληρώθηκε η διαδικασία ίδρυσης ανεξάρτητων κρατών, που είχε ξεκινήσει μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Δεύτερον, τη δεκαετία του 1950 εντοπίζονται οι απαρχές της υποχώρησης της ευρωπαϊκής επιρροής και η εμπλοκή των δύο υπερδυνάμεων –της Σοβιετικής Ένωσης (ΕΣΣΔ) και των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (ΗΠΑ)– στις μεσανατολικές υποθέσεις. Τρίτον, μεταξύ 1948 και 1973 έλαβαν χώρα τέσσερις αραβοϊσραηλινοί πόλεμοι, κατά τη διάρκεια των οποίων επαναχαράχτηκε ο χάρτης της ανατολικής Μεσογείου.

Η Ελλάδα επεδείκνυε τεράστιο ενδιαφέρον για τη Μέση Ανατολή, στην οποία διακυβεύονταν σημαντικά συμφέροντα του ελληνισμού – οικονομικά, πολιτικά, πολιτισμικά και θρησκευτικά. Εξάλλου, η στρατηγική σημασία της περιοχής για την Ελλάδα είχε αναβαθμισθεί μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εγκαθίδρυση κομμουνιστικών καθεστώτων στα βόρεια ελληνικά σύνορα. Πράγματι, κατά την ψυχροπολεμική εποχή η Μέση Ανατολή ήταν στενά συνδεδεμένη με την ελληνική ασφάλεια και γινόταν αντιληπτή

3. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1992-1997 (εφεξής *Αρχείο Καραμανλή*), τόμ. 9, σ. 384.

ως το «στρατηγικό βάθος», η «πίσω αυλή» και το «καταφύγιο» του ελληνισμού – στο σημείο αυτό η εμπειρία του 1941-1944 έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Αλλά και αντίστροφα, ήταν και μια περιοχή δυνητικών απειλών για την ελληνική ασφάλεια λόγω της σοβιετικής διείσδυσης σε μια κρίσιμη για τα δυτικά συμφέροντα γωνιά της υψηλίου. Την ίδια στιγμή, η παρουσία των τριών Ελληνορθόδοξων Πατριαρχείων – Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας– και των ελληνικών κοινοτήτων της Μέσης Ανατολής καθιστούσε την περιοχή πεδίο έντονης δραστηριότητας του ελληνικού κράτους.

Σκοπός του παρόντος βιβλίου είναι να προβεί σε μια γενική επισκόπηση και αποτίμηση της ελληνικής πολιτικής στη Μέση Ανατολή από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Η χρονική αφετηρία του βιβλίου εντοπίζεται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, όταν συντελέστηκε η μετάβαση από το πολυκεντρικό σύστημα της ισορροπίας των δυνάμεων στο διπολικό σύστημα και στην ψυχροπολεμική εποχή, στην οποία κυριαρχούν οι δύο υπερδυνάμεις. Την ίδια περίοδο και η Μέση Ανατολή εισήλθε σε μια νέα εποχή, με την ίδρυση του Ισραήλ και την ανεξαρτησία των περισσότερων αραβικών κρατών. Τα χρονικά όρια της μελέτης εκτείνονται έως το 1981, όταν ανήλθε στην εξουσία ο Ανδρέας Παπανδρέου, φορέας διαφορετικών αντιλήψεων –τουλάχιστον κατά την πρώτη φάση της διακυβέρνησής του– σε σχέση με τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Επιπλέον, το 1981, με την επίσημη ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), η ελληνική εξωτερική πολιτική εισήλθε σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου θα «αναγκαζόταν» να προσαρμοστεί, ευθυγραμμιζόμενη με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της ΕΟΚ. Τέλος, η έναρξη του πολέμου στον Λίβανο το 1982 υπήρξε τομή στην πορεία του μεσανατολικού ζητήματος, με την εμφάνιση νέων δρώντων και την ανάδειξη νέων μορφών συγκρούσεων στην ευρύτερη περιοχή.

Με την παρούσα μελέτη δεν επιχειρείται μια εξαντλητική ανάλυση όλων των πτυχών της ελληνικής μεσανατολικής πολιτικής. Εξάλλου, έχουν εκπονηθεί ειδικότερες μελέτες για τις σχέσεις της Ελλάδας με τα αραβικά κράτη και το Ισραήλ, τη θέση των ελληνικών παροικιών και τις σχέσεις των Αθηνών με τα Ελληνορθόδοξα Πατριαρχεία.⁴ Η έμφαση του βιβλίου είναι αλλού: στη διακρίβωση της στρατηγικής των ελληνικών κυβερνήσεων και των υπηρεσιακών παραγόντων έναντι της Μέσης Ανατολής, στην κατανόηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων και υπέρβασης των διλημμάτων, στην καταγραφή των παραγόντων που επηρέαζαν κάθε φορά τη διαμόρφωση των πολιτικών και στην ανάδειξη αθέατων –ή λιγότερο προβεβλημένων– πτυχών της ελληνικής μεσανατολικής πολιτικής.

Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρείται να δοθούν απαντήσεις σε μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με την Ελλάδα και τη Μέση Ανατολή: Είχαν οι ελληνικές κυβερνήσεις ομοιόμορφη στάση έναντι των

4. Βλ. ενδεικτικά: Στέφανος Βαλλιανάτος, «Η Μέση Ανατολή στην ελληνική εξωτερική πολιτική: παραδοσιακοί δεσμοί, στρατηγικές προσεγγίσεις, ιδεολογικοί ακροβατισμοί και ρεαλιστικές προσεγγίσεις», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα: διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο 5-9 Ιουνίου 2007*, Αθήνα, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, τόμ. Β΄, σσ. 373-394· Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης, *Οι σχέσεις της Ελλάδας με τον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο, 1974-1981*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2017· Evanthis Hatzivassiliou, «Greece and the Arabs, 1956-1958», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 16 (1992): 49-82· Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937: Ethnicity and Class*, Λονδίνο, Ithaca Press, 1989· Amikam Nachmani, «So Near and Yet So Far: Graeco-Israeli Relations», *Mediterranean Historical Review*, 2/2 (1987): 223-249· Άγγελος Νταλαχάνης, *Ακυβέρνητη παροικία: οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάρρευση των προνομίων στην έξοδο, 1937-1962*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015· Sotirios Roussos, *Greece and the Arab Middle East: The Greek Orthodox Communities in Egypt, Palestine and Syria, 1919-1940*, PhD Thesis, SOAS, University of London, 1994· Ιωάννης Σακκάς, *Η Ελλάδα, το Κυπριακό και ο αραβικός κόσμος, 1947-1974: διπλωματία και στρατηγική στη Μεσόγειο την εποχή του Ψυχρού Πολέμου*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2012.

αραβικών κρατών και του Ισραήλ ή μήπως υπήρχαν διαφοροποιήσεις, και εάν ναι, πότε αυτές εκδηλώθηκαν; Πόσο σημαντική υπήρξε η συνδρομή του Υπουργείου Εξωτερικών, πότε έτεινε να ενισχύεται και πότε να υποχωρεί ο ρόλος των διπλωματών; Ποια ήταν τα διλήμματα ενώπιον των οποίων βρέθηκαν οι Έλληνες ιθύνοντες; Υπερίσχυαν πάντοτε τα περιφερειακά συμφέροντα των ψυχροπολεμικών προτεραιοτήτων; Για ποιους λόγους η Αθήνα επέμενε να μην αναγνωρίζει *de jure* το Ισραήλ, ακόμα και μετά την άρση των «καταναγκασμών» του (τότε) πρόσφατου παρελθόντος; Σε τελική ανάλυση, πόσο επιτυχημένη υπήρξε η ελληνική πολιτική στη Μέση Ανατολή;

Η ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΕΩΣ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Ι. Η «Μέση Ανατολή»: οριοθετήσεις και εννοιολογήσεις

Η Μέση Ανατολή παραμένει στο επίκεντρο της διεθνούς πολιτικής για περισσότερο από έναν αιώνα. Παρ' όλα αυτά, εξακολουθεί να μην τυγχάνει μιας κοινά αποδεκτής γεωγραφικής οριοθέτησης. Η Μέση Ανατολή γίνεται περισσότερο αντιληπτή ως το επίκεντρο ενός μείζονος διεθνούς ζητήματος –του Μεσανατολικού– παρά ως μια γεωγραφικά ή/και πολιτισμικά καθορισμένη περιοχή. Εξάλλου, η Μέση Ανατολή είναι ένας ευρωκεντρικός όρος, που αντανακλά τις προσλήψεις και τις προτεραιότητες των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων –κυρίως της Βρετανίας– σε μια περιοχή υψίστης στρατηγικής και οικονομικής σημασίας.

Στη σύγχρονη εποχή, η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε ο όρος «Μέση Ανατολή» ήταν στα τέλη του 19ου αιώνα προκειμένου να οριοθετήσει την περιοχή ανάμεσα στην Εγγύς και την Άπω Ανατολή. Η Εγγύς Ανατολή, παρά τις ελαφρώς διαφορετικές εννοιολογήσεις της, αντιπροσώπευε έναν πολιτισμικό και γεωγραφικό όρο που περιέγραφε τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με τα όριά της να εκτείνονται από τα Βαλκάνια έως τη Μεσοποταμία,¹ ενώ η Άπω Ανατολή αναφερόταν σε εδάφη της ανατολικής Ασίας:

1. Huseyin Yilmaz, «The Eastern Question and the Ottoman Empire: The Genesis of the Near and the Middle East in the Nineteenth Century», στο Michael Bonine, Abbas Amanat και Michael Ezekiel Gasper (επιμ.), *Is there a Middle East? The Evolution of a Geopolitical Concept*, Πέντγουιν Σίτυ, Stanford University Press, 2011, σσ. 11 και 18-23.

την Κίνα, την Ιαπωνία, την Ινδονησία, την Ινδοκίνα και τις Φιλιππίνες.²

Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο «Μέση Ανατολή» ήταν ο λόρδος Τζωρτζ Κέρζον (George Curzon), πολιτικός του Συντηρητικού Κόμματος και επανειλημμένα υπουργός του Ηνωμένου Βασιλείου. Στο βιβλίο του *Problems of the Far East*, που κυκλοφόρησε το 1894, ο Κέρζον θεωρεί ότι ανάμεσα στην Εγγύς και την Άπω Ανατολή υπήρχε η Κεντρική (Μέση) Ανατολή, δηλαδή η Ινδία και τα παρακείμενα εδάφη της.³ Το 1900 ο Βρετανός στρατηγός Σερ Τόμας Έντουαρντ Γκόρντον (Sir Thomas Edward Gordon), σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *The Nineteenth Century*, υπογράμμισε ότι προτεραιότητα της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής στη «Μέση Ανατολή είναι η διατήρηση της ανεξαρτησίας και της ακεραιότητας της Περσίας και του Αφγανιστάν».⁴ Το 1902 ο Αμερικανός αξιωματικός και ιστορικός Άλφρεντ Θέιερ Μαχάν (Alfred Thayer Mahan) προσέδωσε στον όρο «Μέση Ανατολή» μια στρατηγική και γεωπολιτική διάσταση, ορίζοντάς την σε σχέση με τις θαλάσσιες οδούς που ήταν αναγκαίες για τον ναυτικό έλεγχο της περιοχής από το Σουέζ έως τον Ινδικό Ωκεανό. Σε άρθρο του στο περιοδικό *The National Review*, ο Μαχάν υποστήριξε ότι το Βασιλικό Ναυτικό έπρεπε να αποκτήσει στη «Μέση Ανατολή [...] τη Μάλτα και το Γιβραλτάρ του» ώστε να ελέγχει την περιοχή γύρω από τον Κόλπο του Άντεν, τον Περσικό Κόλπο και την Ινδία.⁵

Το επόμενο διάστημα ο όρος προσέλαβε μεγάλη δημοσιότητα

2. Kenneth Scott Latourette, *A Short History of the Far East*, Νέα Υόρκη, The Macmillan Company, 1957, σ. vii.

3. Yilmaz, «Eastern Question», σ. 24.

4. Clayton Koppes, «Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term 'Middle East'», *Middle Eastern Studies*, 12/1 (1976): 95.

5. Roderic Davison, «Where is the Middle East?», *Foreign Affairs*, 38/4 (1960): 667.

χάρη στον εκδότη της βρετανικής εφημερίδας *The Times* Βάλενταϊν Τσάιρολ (Valentine Chirol). Σε σειρά άρθρων που δημοσίευσε από τον Οκτώβριο του 1902 έως τον Απρίλιο του 1903 με τίτλο «The Middle Eastern Question», ο Τσάιρολ καθιέρωσε τον όρο «Μέση Ανατολή», αναφερόμενος σε «εκείνες τις περιοχές της Ασίας οι οποίες εκτείνονται μέχρι τα σύνορα της Ινδίας ή ελέγχουν τις προσβάσεις προς την Ινδία, και που, κατά συνέπεια, συνδέονται με ζητήματα πολιτικής καθώς και στρατιωτικής άμυνας της Ινδίας».⁶ Επομένως, στην αρχική εννοιολόγησή της η Μέση Ανατολή αφορούσε στην Ινδία και στα εδάφη δυτικά των Ινδιών –την Περσία και το Αφγανιστάν–, ο έλεγχος των οποίων ήταν καθοριστικός για την προστασία των βρετανικών συμφερόντων.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918), όταν η Βρετανία προσπάθησε να θέσει υπό τον έλεγχό της τις αραβικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην ανατολική Μεσόγειο, η Μέση Ανατολή «μετατοπίστηκε» ανατολικότερα, προκειμένου να συμπεριλάβει εδάφη που έως τότε θεωρούνταν μέρος της Εγγύς Ανατολής.⁷ Μάλιστα, στις αρχές του 1921 η κυβέρνηση του Ντέιβιντ Λούντ Τζωρτζ (David Lloyd George) προχώρησε στη συγκρότηση της Διεύθυνσης Μέσης Ανατολής (Middle East Department) στο Υπουργείο Αποικιών με αρμοδιότητα την Παλαιστίνη, τη Μεσοποταμία και την Υπεριορδανία – επρόκειτο για τα εδάφη που μετά τον πόλεμο περιήλθαν υπό τον βρετανικό έλεγχο μέσω του συστήματος των «εντολών» της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ).⁸ και τον Μάρτιο του ίδιου έτους ο υπουργός Αποικιών

6. Koppes, «Captain», σ. 96.

7. Robert Holland, «Why the Levant?», στο Anastasia Yiangou, George Kazamias και Robert Holland (επιμ.), *The Greeks and the British in the Levant, 1800-1960s: Between Empires and Nations*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2016, σ. 34.

8. Επρόκειτο για ένα διεθνές σύστημα που δημιουργήθηκε στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με σκοπό τη διαχείριση

Ουίνστον Τσώρτσιλ (Winston Churchill) δρομολόγησε τη σύγκληση διάσκεψης στα Ιεροσόλυμα και στο Κάιρο για τη διευθέτηση ζητημάτων που αφορούσαν στην Παλαιστίνη (συμπεριλαμβανομένης της Υπεριορδανίας), στη Μεσοποταμία, στο Άντεν και στον Περσικό Κόλπο. Οι αποφάσεις της διάσκεψης καταγράφηκαν σε έκθεση του Υπουργείου Αποικιών με τίτλο «Report on Middle East Conference held in Cairo and Jerusalem».⁹

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, λοιπόν, ο όρος «Μέση Ανατολή» είχε ταυτιστεί στα ανώτερα κυβερνητικά κλιμάκια της Βρετανίας με τις πρώην αραβικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες πέρασαν υπό βρετανικό έλεγχο. Αντίθετα, στη συνείδηση της κοινής γνώμης, ακαδημαϊκών, δημοσιογράφων και άλλων κυβερνήσεων, η περιοχή εξακολουθούσε να αναφέρεται ως «Εγγύς Ανατολή».¹⁰ Κάτι τέτοιο ισχύει και για την Ελλάδα. Στο σχετικό λήμμα ενός από τα μεγαλύτερα εγκυκλοπαιδικά λεξικά του Μεσοπολέμου, τη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, δεν γίνεται

των εδαφών που ανήκαν στις ηττημένες δυνάμεις. Θεσμοθετήθηκε με τον Καταστατικό Χάρτη της ΚτΕ και είχε ως στόχο την προσωρινή διακυβέρνηση αυτών των εδαφών μέχρι να είναι σε θέση να αυτοδιοικηθούν. Οι εντολές χωρίστηκαν σε τρεις κατηγορίες (Α, Β, C) με βάση το επίπεδο ανάπτυξης του κάθε εδάφους. Στην κατηγορία Α εντάχθηκαν εδάφη που θεωρήθηκαν αρκετά ανεπτυγμένα ώστε να μπορούν να αυτοδιοικηθούν σύντομα με τη βοήθεια των κρατών εντολοδόχων (π.χ. Παλαιστίνη, Συρία, Λίβανος, Ιράκ και Υπεριορδανία). Στην κατηγορία Β συμπεριελήφθησαν εδάφη λιγότερο ανεπτυγμένα, που η διακυβέρνησή τους απαιτούσε μεγαλύτερη διεθνή επίβλεψη (π.χ. χώρες της Κεντρικής Αφρικής). Στην τελευταία κατηγορία εντάχθηκαν εδάφη που θεωρήθηκαν ότι δεν μπορούσαν να αυτοδιοικηθούν στο ορατό μέλλον και ενσωματώθηκαν ουσιαστικά στα κράτη που τα ανέλαβαν (π.χ. Νοτιοδυτική Αφρική και νησιά του Ειρηνικού). F.P. Walters, *A History of the League of Nations*, Λονδίνο και Τορόντο, Oxford University Press, 1967, σ. 58.

9. Sara Reguer, *Winston S. Churchill and the Shaping of the Middle East, 1919-1922*, Μπρούκλιν, Academic Studies Press, 2020, σσ. 73-90.

10. Roger Adelson, «British and U.S. Use and Misuse of the Term 'Middle East'», στο Bonine κ.ά. (επιμ.), *Middle East*, σ. 43.

λόγος περί «Μέσης Ανατολής», αλλά μόνο περί «Εγγύς και Άπω Ανατολής», με το σύνορο μεταξύ τους να ορίζεται ο Ινδός ποταμός.¹¹ Αντίθετα, στο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη* επισημαίνεται ότι πέραν της Εγγύς και της Άπω Ανατολής «γίνεται χρήσις του ονόματος Μέση Ανατολή διά την Περσίαν, το Αφγανιστάν και τας Ινδίας», επομένως υιοθετείται η αντίληψη περί Μέσης Ανατολής που υπήρχε πριν από το 1914.¹²

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι η εμφάνιση του όρου «Μέση Ανατολή» και η ταύτισή του *grosso modo* με τα αραβικά εδάφη των πρώην οθωμανικών επαρχιών αντανάκλασε πρωτίστως τη βρετανική οπτική· και ήταν οι Βρετανοί εκείνοι που τα επόμενα χρόνια εδραίωσαν διεθνώς την αντίληψή τους περί Μέσης Ανατολής. Είναι ενδεικτικό ότι το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, που συγκροτήθηκε στο Κάιρο τον Ιούνιο του 1939, ήταν επιφορτισμένο με τη διοίκηση των βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αίγυπτο, στο Σουδάν, στην Παλαιστίνη, στην Κύπρο και στην Υπεριορδανία, ενώ μετά την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι αρμοδιότητές του διευρύνθηκαν για να συμπεριλάβουν τη Βρετανική Σομαλία, το Άντεν, το Ιράκ, τον Περσικό Κόλπο, την Αιθιοπία, την Ερυθραία, τη Λιβύη και την Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945) οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού, που ήλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος των έντυπων μέσων ενημέρωσης και του ραδιοφώνου, υιοθέτησαν γρήγορα τον όρο «Μέση Ανατολή», με αποτέλεσμα έως τα μέσα της δεκαετίας του 1940 στο βρετανικό και στο αμερικανικό

11. Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ», χ.χ., τόμ. 4, σ. 589.

12. *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», χ.χ., τόμ. 2, σ. 78.

διεθνοπολιτικό λεξιλόγιο η Μέση Ανατολή να έχει «ενσωματώσει» την Εγγύς Ανατολή.¹³

Ακόμα και τότε, όμως, δεν επετεύχθη μια ευρύτερη συναίνεση σχετικά με τα ακριβή όρια της Μέσης Ανατολής. Επιτροπή του ΟΗΕ, που συγκροτήθηκε το 1948 για να καθορίσει τα όριά της, συμπεριέλαβε το Αφγανιστάν, το Ιράν, το Ιράκ, τη Συρία, τον Λίβανο, την Τουρκία, τη Σαουδική Αραβία, την Υεμένη, την Αίγυπτο, την Αιθιοπία και την Ελλάδα. Για το Middle East Institute, την πρώτη δεξαμενή σκέψης που δημιουργήθηκε το 1947 στην Ουάσινγκτον προκειμένου να εμβαθύνει στη μελέτη της περιοχής, εκδίδοντας ένα από τα πιο έγκυρα επιστημονικά περιοδικά, το *Middle East Journal*, η Μέση Ανατολή εκτεινόταν από το Μαρόκο στα δυτικά έως το Πακιστάν στα ανατολικά.¹⁴ Το 1957 ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Ντην Άτσεσον (Dean Acheson), αναφερόμενος στο Δόγμα Αϊζενχάουερ, υποστήριξε ότι η Μέση Ανατολή εκτεινόταν από τη Λιβύη έως το Πακιστάν και από την Τουρκία έως την Αραβική Χερσόνησο, το Σουδάν και την Αιθιοπία. Για την εκδοτική ομάδα του Middle East Studies Association of North America, που ιδρύθηκε το 1966 στις ΗΠΑ, η Μέση Ανατολή εκτεινόταν από το Μαρόκο έως το Πακιστάν και από την Τουρκία έως το Σουδάν.¹⁵

Η αντίληψη αυτή περί των ορίων της Μέσης Ανατολής επικράτησε και στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών. Ο Νικόλαος Χατζηβασιλείου, διπλωμάτης με καίρια συνδρομή στη διαμόρφωση της ελληνικής μεσανατολικής πολιτικής μετά το 1945, έγραφε σχετικά:

«Ο όρος Μέση Ανατολή [...] είναι γεωγραφικώς δυσπροσδιόριστος· δι' ημάς όμως εν τη στενή αυτού εννοία επεκράτησε να σημαίνη: αραβικά κράτη συν Ισραήλ, ευρύτερον δε θεωρούμενος να

13. Adelson, «British», σσ. 46-47.

14. Davison, «Middle East», σ. 674.

15. *Middle East Studies Association Bulletin*, 1/1 (1967): 33.

περιλαμβάνη ανατολικώτερον την Περσίαν, νοτιώτερον την Αιθιοπίαν, δυτικώτερον δε και την Ελλάδα ως γειτνιάζουσαν προς την γεωγραφική Ασίαν διά των νήσων των προσκειμένων τη τουρκική ακτή, ιδία δε των Δωδεκανήσων».¹⁶

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, η Μέση Ανατολή συμπεριλαμβάνει τα κράτη από τη βορειοδυτική Αφρική έως το Πακιστάν. Παρά την υπεροχή του μουσουλμανικού στοιχείου, η Μέση Ανατολή εξακολουθεί να αποτελεί ένα μωσαϊκό διαφορετικών εθνικοτήτων και θρησκευτικών ομάδων. Στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα υπολογίζεται ότι το 93% των κατοίκων της ήταν μουσουλμάνοι και το 3,6% χριστιανοί, ενώ το υπόλοιπο 3,4% ανήκε σε άλλες θρησκείες. Οπωσδήποτε, τα πράγματα ήταν διαφορετικά έναν αιώνα νωρίτερα, όταν οι χριστιανοί αντιπροσώπευαν το 13,6% του συνολικού πληθυσμού.¹⁷ Τα ποσοστά αυτά δεν είναι κατανεμημένα αναλογικά σε όλα τα κράτη της Μέσης Ανατολής. Για παράδειγμα, το 2020 στον Λίβανο οι χριστιανοί αποτελούσαν το 32% του πληθυσμού, ενώ στο Ιράκ, στο Μαρόκο, στην Αλγερία και στην Υεμένη λιγότερο από 1%.¹⁸

II. Οι απαρχές του μεσανατολικού ζητήματος: από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Όταν το 1903 ο Βάλενταϊν Τσάιρολ εξέδωσε το βιβλίο *The Middle Eastern Question or Some Political Problems of Indian Defence*, δεν γνώριζε ότι εισήγαγε στο διεθνές λεξιλόγιο έναν όρο –το μεσα-

16. Χατζηβασιλείου, «Υπόμνημα περί των διπλωματικών δυνατοτήτων της Ελλάδος εν τη Αραβική Ανατολή», 3 Νοεμβρίου 1955, Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Κεντρική Υπηρεσία, Αθήνα (εφεξής ΔΙΑΥΕ), φάκ. 81/1/1956.

17. Todd Johnson και Gina Zurlo, «Ongoing Exodus: Tracking the Emigration of Christians from the Middle East», *Harvard Journal of Middle East Politics and Policy*, 3 (2013-2014): 40-43.

18. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/lebanon>

νατολικό ζήτημα—, που θα κυριαρχούσε αδιάλειπτα έως τις μέρες μας, αν και με διαφορετικό κάθε φορά περιεχόμενο. Εύλογα, στις αρχές του 20ού αιώνα το Μεσανατολικό αποτελούσε προέκταση των τότε αντιλήψεων περί Μέσης Ανατολής – αφορούσε δηλαδή στην ανάγκη των Βρετανών να ενισχύσουν την άμυνα της Ινδίας, πρωτίστως μέσω του ελέγχου του Αφγανιστάν και της Περσίας.¹⁹

Η «μετατόπιση» της Μέσης Ανατολής δυτικότερα προς την κατεύθυνση των αραβικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε ως συνέπεια την επανανοηματοδότηση και του μεσανατολικού ζητήματος. Έτσι, το Μεσανατολικό χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τη διαμάχη μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων για τον έλεγχο των αραβικών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά το 1945 το Μεσανατολικό ταυτίστηκε με την αραβοϊσραηλινή διένεξη και το παλαιστινιακό ζήτημα. Τη δεκαετία του 1950, με την άνοδο του αραβικού ριζοσπαστισμού και την εμπλοκή των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ στην περιοχή, το Μεσανατολικό «διευρύνθηκε» ώστε να συμπεριλάβει —πέραν της αραβοϊσραηλινής διένεξης— τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στα αραβικά κράτη, την αντιπαλότητα μεταξύ θρησκευτικών και πολιτικών δυνάμεων, τη διαμάχη για τους φυσικούς πόρους, τις εμφύλιες συρράξεις και τις επεμβάσεις των ξένων δυνάμεων. Έτσι, στη σύγχρονη θεώρηση το μεσανατολικό ζήτημα αναφέρεται στο σύνολο των γεωπολιτικών, εθνοτικών, θρησκευτικών και στρατηγικών συγκρούσεων που εκτυλίσσονται στη Μέση Ανατολή από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα.

Το μεσανατολικό ζήτημα στη σύγχρονη εννοιολόγησή του δεν έχει διανύσει βίο μεγαλύτερο των εκατό ετών. Παρ' όλα αυτά, η κατανόησή του ως διεθνούς ζητήματος προϋποθέτει την ανάδειξη

19. Sir Valentine Chirol, *The Middle Eastern Question or Some Political Problems of Indian Defence*, Λονδίνο, John Murray, 1903.

τριών μειζόνων διεργασιών, που έλαβαν χώρα από τα τέλη του 19ου αιώνα έως το 1914: την εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων στις υποθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· την άνοδο του αραβικού εθνικισμού· και την εμφάνιση του σιωνιστικού κινήματος.

Η Μέση Ανατολή –συμπεριλαμβανομένης της βόρειας Αφρικής– αποτελούσε για αιώνες μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο έλεγχος που ασκούσε η Υψηλή Πύλη στις αραβικές επαρχίες της αυτοκρατορίας δεν ήταν ομοιόμορφος, με τους Οθωμανούς να βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με εξεγέρσεις τοπικών αξιωματούχων. Ακόμα κι έτσι, η μεγαλύτερη απειλή για τη συνοχή της αυτοκρατορίας δεν προερχόταν τόσο από τοπικούς ηγεμόνες –ο σουλτάνος ως χαλίφης είχε μεγάλη επιρροή στον σουνιτικό μουσουλμανικό κόσμο–,²⁰ όσο από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, που «έβλεπαν» τη Μέση Ανατολή ως μια περιοχή με σημαντικές προοπτικές για την προώθηση των συμφερόντων τους.²¹ Ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα οι Ευρωπαίοι είχαν συνάψει με το οθωμανικό κράτος ειδικές συμφωνίες, τις διομολογήσεις, οι οποίες παρείχαν στους υπηκόους τους οικονομικά, φορολογικά και νομικά προνόμια εντός της αυτοκρατορίας.²²

Καθώς τα ευρωπαϊκά συμφέροντα στη βόρεια Αφρική αυξάνονταν, οι αραβικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βρίσκονταν ολοένα και περισσότερο στο στόχαστρο του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Τη δεκαετία του 1840 η Γαλλία ολοκλήρωσε την κατάκτηση της Αλγερίας –στην οποία είχε εισβάλει για πρώτη

20. James Barr, *Μια γραμμή στην άμμο, 1915-1949: η Βρετανία, η Γαλλία και η διαμάχη που διαμόρφωσε τη Μέση Ανατολή*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2024, σ. 22.

21. Βλ. αναλυτικά: Eugene Rogan, *Οι Άραβες: μια ιστορία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, σσ. 53-109.

22. Ahmad Feroz, «Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800-1914», *Journal of Islamic Studies*, 11 (2000), σσ. 1-20· Δημήτρης Σταματόπουλος, *Έθνος και Αυτοκρατορία*, Αθήνα, Κάλυπος, 2025, σσ. 180-181.

φορά το 1830— και έξι χρόνια αργότερα κατέλαβε την Τυνησία. Το 1882 οι Βρετανοί κατέλαβαν την Αίγυπτο προκειμένου να αποκτήσουν τον έλεγχο της διώρυγας του Σουέζ και να διασφαλίσουν τη θαλάσσια οδό προς τις Ινδίες. Το 1899 το Λονδίνο και το Κάιρο υπέγραψαν συμφωνία με την οποία το Σουδάν ετέθη υπό την κοινή διοίκηση Αιγύπτου και Βρετανίας. Το 1911 οι ευρωπαϊκές δυνάμεις συμφώνησαν στην εγκαθίδρυση γαλλοϊσπανικού προτεκτοράτου στο Μαρόκο και έναν χρόνο αργότερα η Ιταλία κατέλαβε τη Λιβύη ύστερα από πόλεμο κατά των Οθωμανών. Έτσι, από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα έως τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι αραβικές επαρχίες της βόρειας Αφρικής είχαν ουσιαστικά μετατραπεί σε αποικίες των Μεγάλων Δυνάμεων.²³

Ο ευρωπαϊκός ιμπεριαλισμός στη Μέση Ανατολή ξεκίνησε από τη βόρεια Αφρική για δύο λόγους. Πρώτον, η Κωνσταντινούπολη δεν ασκούσε ισχυρό έλεγχο στα βορειοαφρικανικά εδάφη, που απέλαυναν υψηλού βαθμού αυτονομίας, σε αντίθεση με εκείνα της ανατολικής Μεσογείου, που ήταν εγγύτερα στο οθωμανικό κέντρο. Δεύτερον, η βόρεια Αφρική ήταν κοντά στην Ευρώπη και επομένως ήταν πιο εύκολο να περάσει υπό τον έλεγχο των ισχυρών ναυτικών δυνάμεων της εποχής.²⁴ Η κατοχή της βόρειας Αφρικής από τις δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις θα λειτουργούσε ως εφελκυστήρας για την επέκτασή τους προς την κατεύθυνση της ανατολικής Μεσογείου, όταν θα δινόταν η ευκαιρία· και η ευκαιρία αυτή δόθηκε με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη σύμπτωση των Οθωμανών με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες (Γερμανία και Αυστροουγγαρία).

Η Παλαιστίνη, η Συρία και η Μεσοποταμία βρίσκονταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της Βρετανίας, της Γαλλίας και της

23. Albert Hourani, *Η ιστορία του αραβικού κόσμου*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2017, σσ. 389-393· Γιάννης Σακκάς, *Οι Άραβες στη νεότερη και σύγχρονη εποχή: ιστορία και κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2008, σσ. 27, 121, 131 και 148.

24. Rogan, *Άραβες*, σσ. 144.

Ρωσίας από τον 19ο αιώνα. Το ενδιαφέρον αυτό δεν απέρρεε μόνο από οικονομικά συμφέροντα και πολιτικούς συλλογισμούς. Πριν προχωρήσουν στην αποικιοκρατική επέκταση, οι Ευρωπαίοι είχαν αναπτύξει ιεραποστολική και εκπαιδευτική δραστηριότητα σε μια περιοχή υψηλού συμβολισμού για τη χριστιανοσύνη, κυρίως λόγω των Αγίων Τόπων. Από το 1830 αγγλικανικές και αμερικανικές προτεσταντικές ιεραποστολές εγκαθίσταντο στην Παλαιστίνη, στη Συρία και στη Μικρά Ασία, ενώ εξίσου δυναμική υπήρξε η δράση και των καθολικών ιεραποστόλων. Η Ρωσική Εκκλησία, από την πλευρά της, μέσω της Αυτοκρατορικής Ορθοδόξου Παλαιστινείου Εταιρείας, ανέπτυξε ένα διευρυμένο εκπαιδευτικό δίκτυο στην Παλαιστίνη και στη Συρία, επιτυγχάνοντας την απομάκρυνση μέρους της αραβορθόδοξης ελίτ από την κυρίαρχη ελληνική εκκλησιαστική ιεραρχία.²⁵ Μάλιστα, το 1899, χάρη σε ρωσική παρέμβαση, αναδείχθηκε Πατριάρχης Αντιοχείας Άραβας και όχι Έλληνας ιεράρχης για πρώτη φορά ύστερα από εκατόν εβδομήντα χρόνια.²⁶

Παράλληλα με την εκπαιδευτική και θρησκευτική διείσδυση στις οθωμανικές επαρχίες της ανατολικής Μεσογείου, οι Μεγάλες Δυνάμεις αξιοποιούσαν συχνά τον ρόλο τους ως «προστάτιδες» των χριστιανών προκειμένου να ενισχύσουν την επιρροή τους στην περιοχή. Δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι αφορμή για την έναρξη του Κριμαϊκού Πολέμου το 1853 υπήρξε η διαμάχη καθολικών και ορθοδόξων μοναχών για τα προσκυνήματα των Αγίων Τόπων.²⁷ Το 1860-1861 η Γαλλία παρενέβη στον Λίβανο για την προστασία της

25. Σωτήρης Ρούσσος, *Επανάσταση και εξέγερση στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα, Gutenberg, 2022, σσ. 37-38.

26. Denis Vovchenko, «Creating Arab Nationalism? Russia and Greece in Ottoman Syria and Palestine (1840-1909)», *Middle Eastern Studies*, 49/6 (2013): 901-918.

27. Robert Gildea, *Οδοφράγματα και σύνορα: η ιστορία της Ευρώπης 1800-1914*, Αθήνα, Πεδίο, 2020, σσ. 248-255.

μαρωνίτικης κοινότητας από τις σφαγές των μουσουλμάνων.²⁸ Στις αρχές του 20ού αιώνα η γαλλική διπλωματία επέδειξε και πάλι κινητικότητα στον Λίβανο και στη Συρία και το 1912 εξασφάλισε την υπόσχεση του Λονδίνου ότι η Συρία θα παρέμενε εκτός των βρετανικών σχεδιασμών.²⁹

Αν, όμως, πριν το 1914 οι Γάλλοι, οι Βρετανοί και οι Ρώσοι δεν είχαν επιχειρήσει να θέσουν την περιοχή υπό τον *άμεσο* έλεγχό τους, τα πράγματα άλλαξαν κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου. Στις αρχές του 1916 ο Βρετανός διπλωμάτης Μαρκ Σάικς (Mark Sykes) και ο Γάλλος διπλωμάτης Φρανσουά Ζωρζ-Πικό (Francois Georges-Picot) ήλθαν σε συμφωνία, που έμεινε γνωστή ως Συμφωνία Σάικς-Πικό, με την οποία μετά τον πόλεμο θα μοίραζαν την Κιλικία, τη Συρία, τον Λίβανο και τη Μεσοποταμία σε σφαίρες επιρροής. Η περιοχή βόρεια της γραμμής που χάραξε ο Σάικς –από την Άκρα στην ακτή της Μεσογείου έως το Κιρκούκ κοντά στα σύνορα με την Περσία– θα δινόταν στη Γαλλία, ενώ οι περιοχές νότια της γραμμής στη Βρετανία. Συμφωνήθηκε ακόμα ότι η Παλαιστίνη θα υπαγόταν σε καθεστώς διεθνούς κηδεμονίας. Κατόπιν, οι Γάλλοι και οι Βρετανοί ενημέρωσαν τους Ρώσους συμμάχους τους και έτσι η συμφωνία οριστικοποιήθηκε τον Μάιο του 1916.³⁰

Η Συμφωνία Σάικς-Πικό υπήρξε καθοριστική για την πορεία του μεσανατολικού ζητήματος. Καταρχάς, ήταν η πρώτη απόπειρα χάραξης νέων συνόρων στην περιοχή. Σε γενικές γραμμές, πάνω στη Συμφωνία Σάικς-Πικό θα διαμορφώνονταν τα σύνορα του Λιβάνου, της Μεσοποταμίας, της Συρίας και της Παλαιστίνης μετά

28. Βλ. αναλυτικά: Eugene Rogan, *Τα γεγονότα της Δαμασκού: η σφαγή του 1860 και η καταστροφή του παλαιού οθωμανικού κόσμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2025.

29. William Shorrock, «The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914», *International Journal of Middle East Studies*, 1/2 (1970): 133-153.

30. Barr, *Γραμμή*, σσ. 42-43.

το τέλος του πολέμου. Δεύτερον, η συμφωνία άνοιξε τον δρόμο για την υπαγωγή της περιοχής υπό τον έλεγχο της Γαλλίας και της Βρετανίας με τη μορφή «εντολών» της ΚτΕ. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι περίπου τα ίδια εδάφη οι Βρετανοί τα υποσχέθηκαν τόσο στους Άραβες όσο και στους Εβραίους, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις μελλοντικών προστριβών.

Η εμφάνιση του αραβικού εθνικισμού κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα –κυρίως ως αντίδραση στην άνοδο του τουρκικού εθνικισμού– δεν οδήγησε στην ανάδειξη ενός μαζικού αιτήματος για απόσχιση των αραβικών εδαφών από το οθωμανικό κράτος.³¹ Βέβαια, μετά την αναστολή του Συντάγματος από τον σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίντ Β΄ το 1878 προέκυψαν κινήσεις που προέβαλλαν το αίτημα ανεξαρτησίας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εντούτοις, αυτές περιορίζονταν σε μικρούς κύκλους χριστιανών διανοουμένων και δεν έτυχαν καθολικής απήχησης.³²

Τα πράγματα άλλαξαν μετά την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αναζητώντας συμμάχους προκειμένου να υπονομεύσουν την πολεμική προσπάθεια των Οθωμανών, οι Βρετανοί προσέγγισαν τον Άραβα ηγεμόνα της Μέκκας Σαρίφ Χουσέιν ιμπν Αλί, ο οποίος ανήκε στη δυναστεία των Χασεμιτών και θεωρείτο απόγονος του Μωάμεθ. Ενδεχόμενη υποστήριξη του Χουσέιν προς την Αντάντ (Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία) θα μπορούσε να εξισορροπήσει το οθωμανικό κάλεσμα για τζιχάντ (ιερός πόλεμος), το οποίο απήθυνε ο σουλτάνος σε μια απόπειρα αποσταθεροποίησης των αποικιακών αυτοκρατοριών της Βρετανίας και της Γαλλίας, στις οποίες διαβιούσαν εκατομμύρια μουσουλμάνοι. Έτσι, από τον Ιούλιο του 1915 έως τον Μάρτιο του 1916, όταν οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον Πικό και τον Σάικς ήταν σε εξέλιξη, ο Βρετανός

31. Hourani, *Ιστορία*, σσ. 425-426.

32. Ρούσσος, *Επανάσταση*, σσ. 49-50.

ύπατος αρμοστής στην Αίγυπτο Σερ Χένρυ ΜακΜάον (Sir Henry McMahon) αντάλλαξε επιστολές με τον Χουσέιν, με τις οποίες το Λονδίνο δεσμευόταν να υποστηρίξει μεταπολεμικά την ίδρυση ενός ανεξάρτητου αραβικού βασιλείου. Ο Σαρίφ Χουσέιν διεκδικούσε για το μελλοντικό βασίλειό του εκτεταμένα εδάφη στη Μέση Ανατολή: τη Συρία, τη Μεσοποταμία, την Παλαιστίνη και την Αραβική Χερσόνησο. Ο ΜακΜάον δέχτηκε τις αξιώσεις του Χουσέιν, με εξαίρεση την Κιλικία και τα τμήματα της Συρίας, τα οποία διεκδικούσαν οι Γάλλοι, καθώς και τις επαρχίες της Βαγδάτης και της Βασόρας, στις οποίες είχαν βλέψεις οι Βρετανοί.³³

Στις 5 Ιουνίου 1916, μετά την επίτευξη συμφωνίας με τους Βρετανούς, ο Χουσέιν κάλεσε τους Άραβες σε εξέγερση. Τους επόμενους μήνες οι αραβικές δυνάμεις επέφεραν πλήγματα στα οθωμανικά στρατεύματα, συμβάλλοντας στην επικράτηση της Αντάντ στη Μέση Ανατολή. Από την άλλη πλευρά, η αποκάλυψη της Συμφωνίας Σάικς-Πικό από τους Μπολσεβίκους μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, «έπεισε» τους Άραβες ότι οι Βρετανοί τους είχαν εξαπατήσει. Τα πράγματα περιεπλόκησαν ακόμα περισσότερο όταν στα τέλη του 1917 δημοσιεύτηκε η Διακήρυξη Μπάλφουρ, με την οποία η Βρετανία υπόσχονταν να στηρίξει τη δημιουργία μιας «εθνικής εστίας για τον εβραϊκό λαό» στην Παλαιστίνη.³⁴

Η δημιουργία ενός εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη, που θα συγκέντρωνε τους Εβραίους της Διασποράς, αποτελούσε διαχρονικό αίτημα του σιωνιστικού κινήματος, που απέκτησε μεγάλη δυναμική στα τέλη του 19ου αιώνα, πρωτίστως ως «απάντηση» στην άνοδο του

33. Γιάννης Σακκάς, *Το Παλαιστινιακό: ο Σιωνισμός, οι Άραβες και ο διεθνής παράγοντας, 1882-1948*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2005, σσ. 86-90· Barr, *Γραμμή*, σσ. 34-37· Rogan, *Άραβες*, σσ. 194-195.

34. Ανδρέας Μπουρούτης, *Η αραβοϊσραηλινή σύγκρουση: ιστορία, διπλωματία και πολιτική. Η εποχή των πολέμων, 1917-1973*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2025, σ. 48.

βίαιου αντισιμιτισμού στην Ανατολική και την Κεντρική Ευρώπη. Έτσι, ύστερα από ένα άγριο πογκρόμ στη Ρωσία το 1881, μια ομάδα 20.000-30.000 Εβραίων κατέφθασε στην Παλαιστίνη, θέτοντας τα θεμέλια για τη μετέπειτα εβραϊκή μετανάστευση στην περιοχή. Ακόμα κι έτσι, όμως, την εποχή της Διακήρυξης Μπάλφουρ οι Εβραίοι αποτελούσαν μόλις το 5-6% του πληθυσμού της Παλαιστίνης.³⁵

Οι λόγοι για τους οποίους οι Βρετανοί υποσχέθηκαν τη δημιουργία μιας εβραϊκής «εστίας» (όχι κράτους) ήταν πολλοί. Πρώτον, το Λονδίνο ήλπιζε ότι οι σιωνιστές θα «έπειθαν» τους Μπολσεβίκους να διατηρήσουν τη Ρωσία στον πόλεμο. Επιπλέον, οι Βρετανοί θεωρούσαν ότι υποστηρίζοντας την ίδρυση μιας εβραϊκής εστίας στην Παλαιστίνη θα μπορούσαν να παρακάμψουν τη Συμφωνία Σάικς-Πικό. Το Λονδίνο προσδοκούσε ακόμα ότι θα εξασφάλιζε την υποστήριξη των εβραϊκών οργανώσεων τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην ίδια τη Βρετανία. Τέλος, σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Λούντ Τζωρτζ, ο οποίος πίστευε ότι τα συμφέροντα της χώρας του θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν μέσω του διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της δημιουργίας ανεξάρτητων κρατών –αραβικού, εβραϊκού και αρμενικού– υπό τη βρετανική προστασία.³⁶

III. Η επαναχάραξη του χάρτη της Μέσης Ανατολής 1918-1945

Μετά την ήττα των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, οι νικητές της παγκόσμιας αναμέτρησης εκλήθησαν να διαμορφώσουν το μεταπολεμικό εδαφικό καθεστώς (και) της Μέσης Ανατολής. Στο Συνέδριο Ειρήνης που ξεκίνησε τις εργασίες του στο Παρίσι στα τέλη του 1918, οι Γάλλοι και οι Βρετανοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με τα

35. Pan Pappé, *Μικρή ιστορία της σύγκρουσης Ισραήλ – Παλαιστίνης*, Αθήνα, Σάλο Εκδόσεις, 2024, σσ. 14-17.

36. Ρούσσος, *Επανάσταση*, σσ. 61-62.

αδιέξοδα τα οποία οι ίδιοι είχαν δημιουργήσει κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το γεγονός ότι ο Αμερικανός πρόεδρος Γούντροου Ουίλσον (Woodrow Wilson) αντιμετώπιζε με δυσπιστία τις βλέψεις των αποικιοκρατών καθιστούσε ακόμα πιο δύσκολο έναν διακανονισμό που θα ικανοποιούσε όλες τις ενδιαφερόμενες πλευρές.

Το εδαφικό καθεστώς της Μέσης Ανατολής διευθετήθηκε στη συνδιάσκεψη του Σαν Ρέμο τον Απρίλιο του 1920. Η Παλαιστίνη, η Μεσοποταμία και η Υπεριορδανία επιδικάστηκαν στη Βρετανία με τη μορφή «εντολών» της ΚτΕ, ενώ η Γαλλία ανέλαβε με το ίδιο καθεστώς τη διοίκηση της Συρίας και του Λιβάνου.³⁷ Επιπλέον, η Αίγυπτος και η Χετζάζη (Μέκκα και Μεδίνα) ανακηρύχθηκαν ανεξάρτητα κράτη. Οι συμφωνίες του Σαν Ρέμο επικυρώθηκαν με τη Συνθήκη των Σεβρών στις 10 Αυγούστου 1920, ενώ τον επόμενο χρόνο οι Βρετανοί ίδρυσαν το πριγκιπάτο της Υπεριορδανίας με ηγέτη τον γιο του Χουσέιν, Αμπντουλάχ, το οποίο ουσιαστικά διοικούσαν οι ίδιοι. Στη Μεσοποταμία, που τότε μετονομάστηκε σε Ιράκ, ανακηρύχθηκε βασιλιάς ο άλλος γιος του Χουσέιν, Φεϊζάλ Α΄.³⁸

Από τα αραβικά εδάφη ελάχιστα έμειναν εκτός της ευρωπαϊκής κυριαρχίας. Η Υεμένη έγινε ανεξάρτητο κράτος υπό τον ιμάμη των ζαϊντιτών Γιαχιά. Στη Χετζάζη ο Χουσέιν αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς, για να ανατραπεί το 1932 από τον Σαουδάραβα ηγεμόνα Αμπντ αλ-Αζίζ, με αποτέλεσμα η περιοχή να ενσωματωθεί στο βασίλειο της Σαουδικής Αραβίας. Αντίθετα, τα κράτη της βόρειας Αφρικής –Αλγερία, Τυνησία, Μαρόκο και Λιβύη– παρέμειναν υπό την κυριαρχία των Ευρωπαίων, ενώ η Αίγυπτος, παρά την ανεξαρτησία της, εξακολουθούσε να βρίσκεται υπό βρετανικό έλεγχο. Το

37. Σακκάς, *Παλαιστινιακό*, σ. 105. Καθώς οι πρώην οθωμανικές επαρχίες υπάγονταν στην κατηγορία Α, υπήρχε η προσδοκία ότι σύντομα θα αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους.

38. Zara Steiner, *The Lights that Failed: European International History 1919-1933*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2005, σσ. 108-109.

ίδιο ίσχυε και για το Σουδάν, το οποίο παρέμεινε υπό τη συγκυριαρχία Αιγύπτου και Βρετανίας.³⁹

Επομένως, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1920 είχε σχηματοποιηθεί ο νέος χάρτης της Μέσης Ανατολής, με τους Ευρωπαίους να ελέγχουν, με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, το μεγαλύτερο μέρος της. Την επόμενη δεκαετία, καθώς η ανθρωπότητα διολίσθαινε προς μια νέα παγκόσμια σύγκρουση, η στρατηγική σημασία της Μέσης Ανατολής αναβαθμίστηκε για τις Μεγάλες Δυνάμεις. Κατά μείζονα λόγο, αυτό ίσχυε για τη Βρετανία. Πράγματι, κατά τη διάρκεια της αιθιοπικής κρίσης του 1935-1936, όταν ένας ιταλοβρετανικός πόλεμος στη Μεσόγειο ήταν πιθανός, το Λονδίνο αποφάσισε να αναζητήσει νέα βάση για το Βασιλικό Ναυτικό, καθώς το λιμάνι της Βαλέτας στη Μάλτα –έως τότε αγκυροβόλιο του βρετανικού στόλου– ήταν ευάλωτο σε ιταλικές αεροπορικές επιθέσεις. Έτσι, στις 26 Αυγούστου 1936 η Βρετανία και η Αίγυπτος υπέγραψαν συνθήκη, η οποία προέβλεπε την εγκατάσταση βρετανικής στρατιωτικής βάσης 10.000 ανδρών στη ζώνη του Σουέζ. Το επόμενο διάστημα ο βρετανικός στόλος της Μεσογείου μεταφέρθηκε στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, όπου παρέμεινε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁴⁰

Στις 8 Μαΐου 1937 υπογράφηκε η Συνθήκη του Μοντρέ ανάμεσα στο Κάιρο και άλλα δεκατρία κράτη –μεταξύ των οποίων η Ελλάδα–, με την οποία καταργήθηκε το καθεστώς των διομοιογήσεων στην Αίγυπτο. Η Συνθήκη του Μοντρέ, που αποτελούσε το «αντάλλαγμα» που έλαβε το Κάιρο για τις παραχωρήσεις προς το Λονδίνο το προηγούμενο έτος, ήταν ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της πλήρους χειραφέτησης της αραβικής χώρας από τη βρετανική κηδεμονία. Η Συνθήκη του Μοντρέ προέβλεπε μεταβατική περίοδο

39. Hourani, *Ιστορία*, σσ. 433-439· Σακκάς, *Αραβες*, σ. 112.

40. Steven Morewood, «Appeasement from Strength: The Making of the 1936 Anglo-Egyptian Treaty of Friendship and Alliance», *Diplomacy and Statecraft*, 7 (1996): 530-562.

προσαρμογής δώδεκα ετών και ότι το νέο καθεστώς των ξένων υπηκόων θα ρυθμιζόταν μέσω της υπογραφής διμερών συμφώνων φιλίας και εγκατάστασης ανάμεσα στην Αίγυπτο και καθεμία από τις διομοιολογητικές χώρες πριν από τη λήξη της μεταβατικής περιόδου.⁴¹

Την περίοδο κατά την οποία οι Μεγάλες Δυνάμεις εδραίωναν την παρουσία τους στη Μέση Ανατολή, χιλιάδες Εβραίοι από την Ευρώπη μετανάστευαν μαζικά στην Παλαιστίνη, αγοράζοντας γη και σχηματίζοντας ένα «πρωτο-κράτος».⁴² Τη δεκαετία του 1930 το εβραϊκό ρεύμα προς την Παλαιστίνη παρουσίασε αλματώδη αύξηση λόγω της ανόδου του αντισημιτισμού στη Γερμανία, με αποτέλεσμα στα μέσα της δεκαετίας οι Εβραίοι να αντιστοιχούν στο 30% του συνολικού πληθυσμού της Παλαιστίνης σε σχέση με 15% στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την αντίδραση των Αράβων, που ούτως ή άλλως θεωρούσαν ότι οι Βρετανοί ευνοούσαν τη δημιουργία ενός εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το 1936-1939 έλαβε χώρα η «Μεγάλη Αραβική Εξέγερση», που στρεφόταν εναντίον τόσο των Βρετανών όσο και των Εβραίων εποίκων της περιοχής.⁴³

Η έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξε η απαρχή μιας νέας περιόδου εντάσεων για τη Μέση Ανατολή. Από τη μια πλευρά, η βόρεια Αφρική αναδείχθηκε σε ένα από τα κύρια θέατρα επιχειρήσεων του πολέμου ανάμεσα στους Συμμάχους και τον Άξονα, με διακύβευμα τον έλεγχο της διώρυγας του Σουέζ και ευρύτερα της Μεσογείου. Αν και σε πρώτη φάση τα ιταλικά και τα γερμανικά στρατεύματα κατήγαγαν σημαντικές νίκες, έως την άνοιξη του 1943 τα βορειοαφρικανικά εδάφη είχαν περιέλθει υπό τον έλεγχο των Συμμάχων.⁴⁴

41. Νταλαχάνης, *Ακυβέρνηση*, σσ. 35-36 και 58-59.

42. Pappé, *Ιστορία*, σ. 29.

43. Βλ. αναλυτικά: Ρούσσος, *Επανάσταση*, σσ. 68-144.

44. Williamson Murray και Allan Millett, *A War to be Won: Fighting the*

Από την άλλη πλευρά, κατά τη διάρκεια του πολέμου η βρετανική και η γαλλική παρουσία στη Μέση Ανατολή αμφισβητήθηκε. Το Ιράκ είχε αποκτήσει την ανεξαρτησία του το 1932, αλλά παρέμενε υπό βρετανικό έλεγχο. Τον Απρίλιο του 1939 το Λονδίνο τοποθέτησε ως αντιβασιλέα, δίπλα στον ανήλικο βασιλιά Φεϊζάλ Β΄, τον φιλοβρετανό Ρετζέντ Αμπντ αλ-Ιλάχ. Ωστόσο, τον Απρίλιο του 1941 ο γερμανόφιλος Ρασίντ Αλί αλ-Τζαϊλάνι ανέτρεψε την κυβέρνηση και ανέλαβε την εξουσία. Οι Βρετανοί, όμως, δεν ήταν διατεθειμένοι να «απολέσουν» το Ιράκ, κι έτσι τον Μάιο επενέβησαν στρατιωτικά, εκδιώκοντας τον Ρασίντ Αλί και επαναφέροντας στην εξουσία τον Αμπντ αλ-Ιλάχ.⁴⁵

Οι Σύμμαχοι αντιμετώπιζαν αντίστοιχες δυσκολίες και στο Ιράν, όπου ο Σάχης Ρεζά Σαχ Παχλαβί είχε διακηρύξει την ουδετερότητά του μεταξύ των εμπολέμων. Ωστόσο, οι οικονομικές σχέσεις που διατηρούσε με το Βερολίνο, η στρατηγική σημασία του Ιράν –μετά το 1941 αποτελούσε τη βασική δίοδο ανεφοδιασμού προς την ΕΣΣΔ– και το γεγονός ότι διέθετε πλούσια κοιτάσματα πετρελαίου, «ανάγκασαν» τους Συμμάχους να παρέμβουν στρατιωτικά τον Αύγουστο του 1941, με αποτέλεσμα την παραίτηση του Ρεζά Σαχ και την άνοδο στον θρόνο του γιου του, Μοχάμαντ Ρεζά Παχλαβί. Έως το τέλος του πολέμου το Ιράν βρέθηκε υπό την κατοχή των Συμμάχων, με τους Σοβιετικούς να ελέγχουν το βόρειο μέρος και τους Βρετανούς το νότιο μέρος της χώρας.⁴⁶

Εξίσου δραματικές ήταν οι εξελίξεις στον Λίβανο και στη Συρία. Μετά την κατάληψη της Γαλλίας από τη Βέρμαχτ τον Ιούνιο

Second World War, Κέμπριτζ ΜΑ και Λονδίνο: The Belknap Press of Harvard University Press, 2001, σσ. 98-101, 263-273 και 298-303.

45. Gerhard Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1995, σ. 225.

46. Kristen Blake, *The U.S.-Soviet Confrontation in Iran, 1945-1962: A Case in the Annals of the Cold War*, Νέα Υόρκη, University Press of America, 2009, σσ. 13-19.

του 1940 οι δύο χώρες τέθηκαν υπό τον έλεγχο της φιλογερμανικής κυβέρνησης του Βισύ. Προκειμένου να αποτρέψουν τη γερμανική διείσδυση στην περιοχή, οι Βρετανοί και οι Ελεύθεροι Γάλλοι εισέβαλαν στη Συρία και στον Λίβανο, με αποτέλεσμα τον Ιούλιο του 1941 να τεθούν υπό τον έλεγχο του στρατηγού Σαρλ ντε Γκωλ (Charles de Gaulle), ο οποίος δεσμεύτηκε να παραχωρήσει ανεξαρτησία στις δύο χώρες. Πράγματι, ο Λίβανος ανακήρυξε την ανεξαρτησία του στις 22 Νοεμβρίου 1943 και ακολούθησε η Συρία με καθυστέρηση δύο ετών, στις 24 Οκτωβρίου 1945 (τα γαλλικά στρατεύματα αποχώρησαν από τη Συρία την άνοιξη του 1946).

Στην Παλαιστίνη, τέλος, οι Βρετανοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με την αντίδραση των Αράβων και των Εβραίων. Η «Αραβική Εξέγερση» είχε αναγκάσει τους Βρετανούς να επιβάλουν περιορισμούς στην εβραϊκή μετανάστευση στην Παλαιστίνη και να υποσχεθούν αρχικά τη δημιουργία ενός ομόσπονδου κράτους και κατόπιν ενός ενιαίου κράτους εντός δέκα ετών. Οι αποφάσεις αυτές, όμως, προκάλεσαν τη δυσареσκεια τόσο των Αράβων, που ήθελαν τον τερματισμό της εβραϊκής μετανάστευσης, όσο και των σιωνιστών, που «έβλεπαν» την προοπτική ίδρυσης ενός εβραϊκού κράτους να απομακρύνεται. Έτσι, από τις αρχές του 1944 τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία των Εβραίων εποίκων ξεκίνησαν επιθέσεις εναντίον των Βρετανών με σκοπό την εκδίωξή τους από την Παλαιστίνη.⁴⁷

Η πιο σημαντική εξέλιξη, που επηρέασε καταλυτικά τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, ήταν το Ολοκαύτωμα. Παρά τους περιορισμούς που είχαν θέσει οι Βρετανοί στην εβραϊκή μετανάστευση, το αίτημα για τη δημιουργία εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη απέκτησε τεράστια διεθνή υποστήριξη. Με το τέλος, λοιπόν, του πολέμου στην Ευρώπη προέκυψαν μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τη

47. Μπουρούτης, *Αραβοϊσραηλινή*, σ. 73· Rogan, *Αραβες*, σσ. 309-320· Ρούσσος, *Επανάσταση*, σ. 139.

μεταπολεμική κατάσταση στη Μέση Ανατολή: Θα διατηρούσαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις τα ερείσματά τους στην περιοχή, και εάν ναι, με ποιους τρόπους; Πώς θα εξελισσόταν η διένεξη Αράβων, Εβραίων και Βρετανών στην Παλαιστίνη; Ποια θα ήταν, τέλος, η στάση των δύο νέων υπερδυνάμεων, των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ;

IV. Η Ελλάδα και η Μέση Ανατολή πριν το 1945

Η Μέση Ανατολή δεν ήταν *terra incognita* για την Ελλάδα. Οπωσδήποτε, η χάραξη μιας στρατηγικής για τη Μέση Ανατολή δεν αποτελούσε προτεραιότητα για το ελληνικό κράτος, προσανατολισμένο να φέρει εις πέρας το αλυτρωτικό ιδεώδες σε περιοχές στις οποίες το ελληνικό στοιχείο ήταν πλειονοτικό. Έτσι, έως το 1913 το «βλέμμα» της Ελλάδας ήταν στραμμένο προς τον βορρά, ενώ μετά το 1914 προς ανατολάς. Αλλά και μετά το 1923 –όταν επήλθε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας– το ενδιαφέρον των Αθηνών για τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή ήταν περιορισμένο, με τη διατήρηση της πολιτικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας να αναδεικνύεται σε προτεραιότητα των ελληνικών κυβερνήσεων.

Ακόμα κι έτσι, πάντως, τα διαθέσιμα στοιχεία καταδεικνύουν ότι το ελληνικό κράτος είχε επαρκή ενημέρωση για τις εξελίξεις στην περιοχή: αρκετά λεπτομερή για τα παράλια της Μεσογείου, πιο αποσπασματική για την ενδοχώρα. Σε μεγάλο βαθμό, αυτό οφείλεται στην ίδρυση προξενείων στη Μέση Ανατολή από τα πρώτα χρόνια μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους. Ήδη το 1833 ιδρύθηκε προξενείο στην Αλεξάνδρεια,⁴⁸ ενώ έως τις αρχές της δεκαετίας του 1880 η Ελλάδα διέθετε προξενεία στη Βηρυτό, στα Ιεροσόλυμα, στο Κάιρο, στο Πορτ Σάιντ και στο Σουέζ.⁴⁹

48. Ευθύμιος Σουλολγιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο*, Αθήνα, Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 1999, σ. 38.

49. Υπουργείο Εξωτερικών, *Πίναξ των υπαγομένων εις το επί των Εξωτερικών Υπουργείον εμμίσθων και αμίσθων αρχών*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1888.

Το ελλαδικό ενδιαφέρον για τη Μέση Ανατολή θα πρέπει να αποδοθεί σε τρεις λόγους. Πρώτον, Έλληνες έμποροι ήλεγχαν σημαντικό μέρος της εμπορικής δραστηριότητας της Ανατολικής Μεσογείου και του Λεβάντε.⁵⁰ Δεύτερον, στα εδάφη της Μέσης Ανατολής άρχισαν να αναπτύσσονται πυκνές ελληνικές κοινότητες, ιδιαίτερα μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Κανλιτζά (27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1855), με την οποία οι Έλληνες υπήκοοι εντάχθηκαν στο καθεστώς των διομολογήσεων. Ο τρίτος λόγος είχε να κάνει με τα Ελληνορθόδοξα Πατριαρχία της Αντιόχειας, των Ιεροσολύμων και της Αλεξάνδρειας. Αν και δεν εντάσσονταν στον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό του 19ου αιώνα –παρά μόνον ως μέσο πνευματικής ακτινοβολίας του ελληνισμού στην Ανατολή–, τα τρία Πατριαρχία εκλαμβάνονταν από την Αθήνα ως το προκεχωρημένο στρατηγικό βάθος του ελληνισμού σε μια περιοχή με προαιώνια παρουσία της Ορθοδοξίας.

Το Πατριαρχείο Αντιοχείας ιδρύθηκε τον 1ο αιώνα και η δικαιοδοσία του εκτείνεται στη Συρία, στον Λίβανο, στην Κιλικία, στο Ιράκ, στο Ιράν και στα κράτη της Αραβικής Χερσονήσου. Τον 7ο αιώνα η περιοχή βρέθηκε υπό τον έλεγχο των Αράβων και το 1098 καταλήφθηκε από τους Σταυροφόρους. Το 1343, και ενώ η Συρία είχε καταληφθεί από τους Μαμελούκους, η έδρα του Πατριαρχείου μεταφέρθηκε στη Δαμασκό, όπου παραμένει έως σήμερα. Το 1517, με την κατάληψη της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου από τους Οθωμανούς, το Πατριαρχείο Αντιοχείας, όπως και τα άλλα δύο Ελληνορθόδοξα Πατριαρχία της Μέσης Ανατολής, εντάχθηκε στο προνομιακό καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Τον 17ο και τον 18ο αιώνα, σε μια συγκυρία κατά την οποία η δυτική χριστιανοσύνη ενίσχυε τα ερείσματά της στη Μέση Ανατολή, οι Πατριάρχες Αντιοχείας απηύθυναν εκκλήσεις στις βόρειες

50. Βλ. αναλυτικά: Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001, σσ. 85-126.

ορθόδοξες χώρες και κυρίως στη Ρωσία για οικονομική αρωγή. Μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή το 1774, όταν η Ρωσία (αυτο)ανακηρύχθηκε προστάτιδα δύναμη των Ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ρωσική επιρροή στο Πατριαρχείο Αντιοχείας αυξήθηκε σημαντικά.⁵¹

Κορυφαία εκδήλωση της ρωσικής παρέμβασης στις υποθέσεις του Πατριαρχείου Αντιοχείας θεωρείται η ανάδειξη Άραβα και όχι Έλληνα Πατριάρχη στην Αντιόχεια το 1899. Έως τότε, η επιρροή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Αντιόχεια ήταν ισχυρή και Πατριάρχες εκλέγονταν συνήθως μέλη της Αγιοταφίτικης Αδελφότητας του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Η εκλογή του Άραβα Πατριάρχη Μελέτιου, όμως, χάρη στην υποστήριξη της Αυτοκρατορικής Ορθόδοξου Παλαιστινείου Εταιρείας, προκάλεσε την ανησυχία των Αθηνών, αν και το μεγαλύτερο μέρος του ορθόδοξου ποιμνίου και η πλειοψηφία της Ιεράς Συνόδου ήταν ούτως ή άλλως Άραβες.⁵² Το γεγονός ότι την ίδια περίοδο η Αγία Πετρούπολη αναμειγνυόταν ενεργά στο Άγιον Όρος και στα Βαλκάνια, όπου υποστήριζε τα συμφέροντα των σλαβικών κρατών –πρωτίστως της Βουλγαρίας–, ενίσχυσαν εδραιωμένες πεποιθήσεις περί του πανσλαβισμού και της ρωσικής προσπάθειας υπονόμευσης των συμφερόντων του ελληνισμού.⁵³

Το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων διοικείται από την Αγιοταφίτικη Αδελφότητα, ελληνική μοναστηριακή οργάνωση της οποίας ο

51. William Elias El Khoury, *Η διοίκηση του Ορθόδοξου Πατριαρχείου Αντιοχείας κατά τους Καταστατικούς Χάρτες και Κανονισμούς του (1860 έως σήμερα)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2017, σσ. 20-31.

52. Sotirios Roussos, «Diplomacy and Communal Identity: Greece and the Greek Orthodox in Syria and Lebanon, 1919-1940», *Chronos*, 1 (1998): 33-34. Σωτήρης Ρούσσος, «Τουρκία, Εγγύς και Μέση Ανατολή», στο Ιωάννης Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering και Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-20ός αι.*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2016, σ. 218.

53. Vovchenko, «Nationalism», σ. 911.

ηγούμενος συνδυάζει και την ιδιότητα του Πατριάρχη. Μετά την κατάκτηση των Αγίων Τόπων από τους Άραβες τον 7ο αιώνα, ο χαλίφης Ομάρ ιμπν αλ-Κατάμπ παραχώρησε σημαντικά προνόμια στο Πατριαρχείο, τα οποία προσηπικυρώθηκαν από τον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ και τους διαδόχους του. Το καθεστώς των Αγίων Τόπων και τα προνόμια του Πατριαρχείου καθορίστηκαν έκτοτε με μια σειρά από φερμάνια του σουλτάνου Οσμάν Γ΄ το 1757 και του σουλτάνου Αμπντούλ Μετζίτ το 1852 και το 1853, καθώς και με τις διεθνείς συνθήκες των Παρισίων (1856) και του Βερολίνου (1878).⁵⁴

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα Ιεροσόλυμα βρέθηκαν υπό τη διοίκηση των Βρετανών. Έτσι, η Αγιοταφίτικη Αδελφότητα εκλήθη για μια ακόμα φορά να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων παραδοσιακά επέλεγε να συνεργαστεί ή τουλάχιστον να μην εναντιώνεται στην εκάστοτε κρατική πολιτική προκειμένου να διαφυλάξει τα προνόμιά του – πρωτίστως όσον αφορά στη φύλαξη των Ιερών Προσκυνημάτων των Αγίων Τόπων· και το ίδιο προσπάθησε να κάνει και την περίοδο που η Παλαιστίνη τελούσε υπό βρετανική εντολή (1920-1948).⁵⁵

Κατά τη διάρκεια της βρετανικής εντολής το Πατριαρχείο βρέθηκε αντιμέτωπο με δύο μεγάλες προκλήσεις. Καταρχάς η οικονομική του κατάσταση ήταν δεινή, αφού δεν διέθετε ορθολογική οικονομική δομή, με αποτέλεσμα να διαχειρίζεται την περιουσία του με αυθαίρετο τρόπο και να συνάπτει δάνεια με δυσμενείς όρους, τα οποία δεν μπορούσε να αποκληρώσει. Μετά δε την Οκτωβριανή Επανάσταση διακόπηκαν τα έσοδα του Πατριαρχείου από την περιουσία που είχε στη Βεσσαραβία, τις επιχορηγήσεις από το

54. Konstantinos Papastathis, «Religious Politics in Mandate Palestine: The Christian Orthodox Community Controversy in the Thirties», *British Journal of Middle Eastern Studies*, 43/3 (2016): 263.

55. Ρούσσος, «Τουρκία», σσ. 216-217.

τσαρικό καθεστώς και τις προσφορές Ρώσων προσκυνητών. Η δεύτερη πρόκληση αφορούσε στις πιέσεις που ασκούσαν στην Αγιοταφίτικη Αδελφότητα οι ορθόδοξοι Άραβες, οι οποίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των ορθοδόξων που εκπροσωπούνταν από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων. Ήδη από τον 19ο αιώνα οι Αραβορθόδοξοι είχαν αρχίσει να διαφοροποιούνται από την Αγιοταφίτικη Αδελφότητα. Η τάση αυτή ενισχύθηκε μετά το Συνέδριο της Χάιφα (1923), με τους Άραβες ορθοδόξους να «απαιτούν» τη δημιουργία ενός Μεικτού Συμβουλίου λαϊκών και κληρικών με σκοπό τη μεγαλύτερη συμμετοχή τους στις πατριαρχικές υποθέσεις. Την ίδια στιγμή, οι Αραβορθόδοξοι αποσκοπούσαν στην εκδίωξη του κυρίαρχου ελληνικού στοιχείου, το οποίο θεωρούσαν ως τον «ξένο κατακτητή» που είχε σφετεριστεί την εθνοθρησκευτική τους κληρονομιά.⁵⁶

Το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής ιδρύθηκε τον 1ο αιώνα και αποτελεί τον κύριο εκκλησιαστικό φορέα της Ορθοδοξίας στην Αφρική. Όπως τα υπόλοιπα Πατριαρχεία της Ανατολής, έτσι και εκείνο της Αλεξανδρείας κατάφερε να επιβιώσει τους αιώνες της αραβικής και της οθωμανικής κυριαρχίας. Στις αρχές του 19ου αιώνα, όμως, το Πατριαρχείο βρέθηκε σε δύσκολη θέση, μη διαθέτοντας επαρκείς πόρους για να ανταποκριθεί στο έργο του και να εξισορροπήσει την επιρροή του Βατικανού. Εντούτοις, από τα μέσα του 19ου αιώνα, με την έλευση χιλιάδων Ελλήνων στην Αίγυπτο, η κατάσταση αυτή αλλάζει και το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας ανακτά την παλαιά του αίγλη.

Από τις ελληνικές κοινότητες της Μέσης Ανατολής, οι πιο πολυπληθείς και δραστήριες ήταν εκείνες της Αιγύπτου. Το 1820 υπήρχαν στην Αίγυπτο περίπου 5.000 ελληνικές οικογένειες, ενώ ο

56. Konstantinos Papastathis, «Church Finances in the Colonial Age: The Orthodox Patriarchate of Jerusalem under British Control, 1921-25», *Middle Eastern Studies*, 49/5 (2013): 712-713· Papastathis, «Religious», σ. 270.

αριθμός αυτός αυξάνεται κατακόρυφα στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα λόγω των ευνοϊκών συνθηκών των διομο-λογήσεων. Έτσι, το 1927 διαβιούσαν στην Αίγυπτο 99.793 Έλλη-νες, από τους οποίους 76.264 διέθεταν ελληνική υπηκοότητα. Αν και στα τέλη της δεκαετίας του 1930 η ελληνική παρουσία σημείω-σε σχετική κάμψη, οι Έλληνες εξακολουθούσαν να κατέχουν σημα-ντικό μέρος της οικονομικής ζωής της Αιγύπτου.⁵⁷

Πέραν της Αιγύπτου, σημαντική ελληνική παρουσία απαντάται και σε άλλες περιοχές της Μέσης Ανατολής – αν και δεν είναι πάντα εύκολος ο προσδιορισμός του αριθμού των Ελλήνων και η διάκρι-σή τους από τους υπόλοιπους ορθόδοξους πληθυσμούς της περιο-χής. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, στα τέ-λη της δεκαετίας του 1940 στον Λίβανο ήταν εγκατεστημένοι περί-που 2.500 Έλληνες υπήκοοι, ενώ ανάλογος ήταν ο αριθμός και στη Συρία. Στο Ιράκ και στην Ιορδανία οι αριθμοί ήταν σαφώς μικρότε-ροι, 120 και 180 αντίστοιχα. Άλλοι 360 Έλληνες ήταν εγκατεστημέ-νοι στην Τρίπολη της Λιβύης, η πλειοψηφία των οποίων είχε βαθιές ρίζες στην αραβική χώρα. Τέλος, στην Παλαιστίνη διαβιούσαν περί-που 2.000 Έλληνες, από τους οποίους 1.500 στα Ιεροσόλυμα.⁵⁸

Σε κάθε περίπτωση, το επίσημο ελληνικό κράτος δεν είχε δια-μορφώσει μια σαφή στρατηγική για τη Μέση Ανατολή.⁵⁹ Η επέμ-βαση της Ελλάδας στην Αίγυπτο το 1882, μετά την εκδήλωση της επανάστασης του Αραμπί, υπήρξε μοναδικό γεγονός, που είχε να κάνει με την προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη να εξασφαλί-σει τη βρετανική υποστήριξη για την προώθηση των ελληνικών

57. Kitroeff, *Greeks*, σσ. 13-16.

58. Μαυρίδης, «Σημείωμα Παλαιστίνης», 17 Ιουλίου 1946, ΔΙΑΥΕ, φάκ. 62/1/1946· Τσαμίσης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 284, 4 Απριλίου 1949, ΔΙΑΥΕ, φάκ. 157/4/1949· Τσαούσης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 649, 16 Απριλίου 1949, ΔΙΑΥΕ, φάκ. 157/4/1949.

59. Roussos, «Diplomacy», σ. 64.

εθνικών διεκδικήσεων.⁶⁰ Αντίθετα, βασική μέριμνα της Ελλάδας –κυρίως μετά το 1923, όταν με την αποδυνάμωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου η Αθήνα αναδείχθηκε στο μοναδικό μητροπολιτικό κέντρο του ελληνισμού—⁶¹ ήταν η στήριξη των συμφερόντων των Ελληνορθόδοξων Πατριαρχείων και των ελληνικών κοινοτήτων στη Μέση Ανατολή. Όπως σωστά θέτει το ζήτημα ο Σωτήρης Ρούσσος, «η σύγκλιση των ελληνικών εθνικών συμφερόντων με εκείνα της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας είχε καταστεί η μείζων προτεραιότητα (*raison d'être*) της ελληνικής πολιτικής τόσο απέναντι στις ελληνορθόδοξες κοινότητες όσο και γενικότερα απέναντι στην αραβική Εγγύς Ανατολή».⁶²

Όσον αφορά στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, βασική επιδίωξη ήταν η μείωση της επιρροής των Αραβορθόδοξων στις πατριαρχικές υποθέσεις. Γι' αυτό και η Ελλάδα, μετά την υπαγωγή της Παλαιστίνης υπό βρετανική εντολή, προσπαθούσε να διατηρεί καλές σχέσεις με τη βρετανική διοίκηση. Στην Αντιόχεια, η Αθήνα αντιμετώπιζε θετικά την προοπτική ανάρρησης ενός Έλληνα ιεράρχη στον πατριαρχικό θρόνο, ιδιαίτερα μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, όταν η ρωσική εκκλησιαστική επιρροή στη Συρία μειώθηκε δραματικά.⁶³ Θα πρέπει, πάντως, να διευκρινισθεί ότι δεν υπήρχε πάντα σύμπλευση ανάμεσα στην Ελλάδα από τη μια πλευρά και τα Πατριαρχεία από την άλλη, καθώς οι δύο πλευρές είχαν ενίοτε διαφορετικές απόψεις σχετικά με την ακολουθητέα πολιτική. Ειδικά στην περίπτωση της Αιγύπτου, έχει επισημανθεί η ανταγωνιστική σχέση ανάμεσα στο ελληνικό προξενείο της Αλεξάνδρειας και

60. Costis Ailianos, «La Grèce et l'affaire d'Égypte, 1882: Une analyse critique», *Südost-Forschungen*, 1/1 (1987): 113-137.

61. Ρούσσος, «Τουρκία», σ. 217.

62. Roussos, «Diplomacy», σ. 48.

63. Roussos, *Greece*, σσ. 134-211· Roussos, «Diplomacy», σσ. 52-53.

το Πατριαρχείο, με τους δύο θεσμούς να διεκδικούν την «ηγεσία» της ελληνικής κοινότητας.⁶⁴

Εάν, όμως, πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Ελλάδα δεν είχε διαμορφώσει μια σαφή πολιτική για τη Μέση Ανατολή, τα πράγματα άλλαξαν μετά το 1945, όταν μια σειρά από περιφερειακές και διεθνείς εξελίξεις θα «ανάγκαζαν» την Αθήνα να χαράξει μια συνολική στρατηγική, η οποία δεν θα περιοριζόταν στην προάσπιση των συμφερόντων των ελληνικών κοινοτήτων και των Πατριαρχείων. Στο σημείο αυτό χρειάζεται μια ακόμα διευκρίνιση. Το 1945 οι Έλληνες θύνοντες γνώριζαν πολύ καλύτερα τη Μέση Ανατολή απ' ό,τι τέσσερα χρόνια νωρίτερα· και αυτό γιατί μετά την κατάρρευση της χώρας στη Βέρμαχτ την άνοιξη του 1941, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, η κυβέρνηση του Εμμανουήλ Τσουδερού και μεγάλο μέρος των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων κατέφυγαν στην Αίγυπτο προκειμένου να συνεχίσουν τον αγώνα κατά του Άξονα. Το επόμενο διάστημα χιλιάδες Έλληνες –ανάμεσά τους διπλωμάτες, αξιωματικοί και πολιτικοί– «δραπέτευσαν» από την Ελλάδα και μετέβησαν στη Μέση Ανατολή προκειμένου να συνδράμουν στον ελληνικό αγώνα στο εξωτερικό. Έκτοτε, ένα μεγάλο μέρος της πολεμικής προσπάθειας έλαβε χώρα σε εδάφη άγνωστα ή λιγότερο γνωστά: στην Αίγυπτο, στην Παλαιστίνη, στη Λιβύη και στην Τυνησία.⁶⁵ Στα μέσα της δεκαετίας του 1940, λοιπόν, η Μέση Ανατολή δεν ήταν απλώς μια περιοχή στην οποία διακυβεύονταν κάποια εθνικά συμφέροντα, αλλά κάτι πολύ περισσότερο.

Από την άλλη πλευρά, η Μέση Ανατολή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν μια διαφορετική περιοχή. Πρώτον, έως το 1945-1946 τα περισσότερα κράτη της Μέσης Ανατολής είχαν αποκτήσει

64. Kitroeff, *Greeks*, σ. 15.

65. Βλ. αναλυτικά: Δημήτρης Κατσικώστας, *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944: οργάνωση, πολεμικές αποστολές και κινήματα στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα, Αλφειός, 2015.

την ανεξαρτησία τους, καθώς η επιρροή που ασκούσαν έως τότε οι Ευρωπαίοι έβαινε μειούμενη. Η σύσταση του Αραβικού Συνδέσμου στις 22 Μαρτίου 1945, με τη συμμετοχή επτά κρατών (Αίγυπτος, Ιράκ, Υπεριορδανία, Λίβανος, Σαουδική Αραβία, Συρία και Υεμένη), αποσκοπούσε στον συντονισμό της δράσης των συμβαλλόμενων μερών κατά τη μεταπολεμική εποχή. Επομένως, η Ελλάδα όφειλε να διαμορφώσει τις σχέσεις της με έναν κόσμο τον οποίο γνώριζε μεν αρκετά καλά, αλλά που είχε πλέον ενταχθεί σε νέα πλαίσια – κρατικά, εθνικά και οικονομικά.

Δεύτερον, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έλαβε χώρα μια ακόρμια ριζική μεταβολή στον χάρτη της Μέσης Ανατολής. Η προοπτική ίδρυσης ενός εβραϊκού κράτους έτεινε να δημιουργήσει μια νέα κατάσταση, την οποία δεν ήταν διατεθειμένα να αποδεχθούν τα αραβικά κράτη. Έτσι, λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση, η Ελλάδα καλούνταν να διαμορφώσει τη στάση της έναντι ενός νέου κράτους σε μια περιοχή μεγάλης σημασίας για τα συμφέροντα του ελληνισμού. Το γεγονός ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε υποστηρίξει το 1917 το αίτημα για ίδρυση εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη⁶⁶ δεν προδικάζε τη μελλοντική στάση της ελληνικής διπλωματίας· και η στάση που θα υιοθετούσε η Ελλάδα κατά τα πρώιμα μεταπολεμικά χρόνια έναντι του Παλαιστινιακού θα καθόριζε σε μεγάλο βαθμό και την ευρύτερη στρατηγική της έναντι της Μέσης Ανατολής.

Τρίτον, μετά το 1945 η σημασία της Μέσης Ανατολής για τον δυτικό κόσμο αναβαθμίστηκε σημαντικά. Πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η στρατηγική σημασία της Μέσης Ανατολής είχε να κάνει πρωτίστως με το γεγονός ότι από εκεί περνούσε ο χερσαίος δρόμος –μετά τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869 και ο

66. Θάνος Βερέμης και Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, *Οι Έλληνες Εβραίοι: στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000, σ. 35.

θαλάσσιος δρόμος– προς τις Ινδίες. Μετά τον πόλεμο, ο βασικός λόγος είχε να κάνει με τη δραματική αύξηση της παραγωγής πετρελαίου. Βέβαια, πετρέλαιο στη Μέση Ανατολή είχε βρεθεί από τις αρχές του 20ού αιώνα στην Περσία, ενώ μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σημαντικές ποσότητες εντοπίστηκαν στο Ιράκ, στο Κουβέιτ και στη Σαουδική Αραβία.⁶⁷ Ωστόσο, έως τη δεκαετία του 1940, η παραγωγή πετρελαίου στη Μέση Ανατολή αντιπροσώπευε ένα μικρό ποσοστό της παγκόσμιας παραγωγής: από τα 7.500.000 βαρέλια που παράγονταν ημερησίως το 1946, μόνο τα 700.000 παράγονταν στη Μέση Ανατολή – λιγότερο δηλαδή από το 10%. Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα, η κατάσταση αυτή είχε αλλάξει. Το 1971, από τα 47.900.000 βαρέλια που παράγονταν ημερησίως, τα 19.800.000 παράγονταν στη Μέση Ανατολή, αριθμός που αντιστοιχούσε στο 41,3% της παγκόσμιας παραγωγής. Την ίδια περίοδο, τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης κάλυπταν το 75% των αναγκών τους σε πετρέλαιο από τη Μέση Ανατολή.⁶⁸

67. Stephen Hemsley Longrigg, «Oil in the Middle East», *Current History*, 30/178 (1956): 353-354.

68. Thomas Barger, «Middle Eastern Oil since the Second World War», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 401 (1972): 32-34.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΥΜΑΣ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

1945-1981

Στα τέλη του 1947, και ενώ ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, η Ελλάδα υπήρξε η μοναδική χώρα του δυτικού κόσμου που ψήφισε στον ΟΗΕ κατά της δημιουργίας ενός εβραϊκού κράτους στην περιοχή της Παλαιστίνης. Τις επόμενες τέσσερις δεκαετίες, έως και την *de jure* αναγνώριση του Ισραήλ από την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη το 1990, οι ελληνοϊσραηλινές σχέσεις διήλθαν περίοδο παρατεταμένης κρίσης. Το ίδιο διάστημα, εκ διαμέτρου αντίστροφα εξελίχθηκαν οι σχέσεις της Ελλάδας με τα αραβικά κράτη, καθώς η Αθήνα πραγματοποιούσε εντυπωσιακά «ανοίγματα» στον αραβικό κόσμο.

Σκοπός του παρόντος βιβλίου είναι να προσφέρει μια γενική επισκόπηση της ελληνικής πολιτικής στη Μέση Ανατολή από τα τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και να αναδειχθούν οι παράγοντες που «ωθούσαν» την ελληνική διπλωματία να υιοθετεί φιλοαραβική στάση: η ανάγκη προστασίας του Αιγυπτιακού ελληνισμού και των Ελληνορθόδοξων Πατριαρχείων Ιεροσολύμων, Αντιοχείας και Αλεξανδρείας· η προσπάθεια εξασφάλισης της υποστήριξης των αραβικών κρατών στον ΟΗΕ ιδίως στο κυπριακό ζήτημα· η πρόσληψη της θέσης του Ισραήλ στο διεθνές σύστημα· η αίσθηση ότι η στρατηγική σημασία της Ελλάδας θα ενισχυόταν εάν έπαιζε τον ρόλο «προγεφυρώματος» ανάμεσα στον δυτικό κόσμο και τους Άραβες· και η προώθηση των ελληνικών οικονομικών συμφερόντων στη Μέση Ανατολή.

σειρά ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ & ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η σειρά περιλαμβάνει έργα Ελλήνων και ξένων συγγραφέων για την ελληνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, με διεισδυτική και αδογμάτιστη ματιά. Οι αναζητήσεις του σήμερα συνδέονται με γεγονότα, ιδέες και δυναμικές του παρελθόντος. Η σειρά αναδεικνύει την Ιστορία ως ζωντανό κομμάτι των ταυτοτήτων και των αποφάσεων που συνοδεύουν τα βήματά μας στο παρόν και στο μέλλον.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ Καθηγήτρια Ιστορίας και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

ISBN 978-618-232-409-7

9 786182 324097

Κωδ. μηχ/σης 241014

www.epbooks.gr